

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Effenterre, Henri van., *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe* (Bibliothèque des écoles français d' Athènes et de Rome, fascicule cent-soixante-troisième), Paris 1948, σελ. 340.

Ἐπισημασθέντες ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὡς ἄνω ἔργου εἶναι ἤδη γνωστὸς ἀπὸ ἀρκετῶν καὶ πολυτίμων συμβολῶν εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης. Αἱ δύο πραγματεῖαι τοῦ περὶ τῶν τῆς Δρήρου καὶ ἄλλων Κρητικῶν ἀρχαϊκῶν ἐπιγραφῶν τὸν ἀνέδειξαν ὡς ἰδιαίτερος εὐσυνείδητον καὶ εὐρείας ἀντιλήψεως μελετητὴν, ἡ δὲ προκειμένη περὶ τῶν σχέσεων τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πλάτωνος μέχρι καὶ τοῦ Πολυβίου τὸν κατατάσσον ὀριστικῶς πλέον μεταξὺ τῶν ἐπιλέκτων εἰδικῶν ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς νήσου κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα.

Τὸ θέμα τοῦ νέου αὐτοῦ δημοσιεύματός του εἶναι διπλοῦν: ἡ εἰκὼν περὶ Κρήτης εἰς τοὺς Ἑλληνας συγγραφεῖς καὶ αἱ σχέσεις τῆς νήσου μετὰ τῶν ἄλλων περιοχῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν 5. αἰῶνα μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ ἐργασίας φιλολογικῆς, κατὰ τὸ τμήμα εἰς τὸ ὁποῖον περιέχονται αἱ περὶ Κρήτης γνῶμαι τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, καὶ ἱστορικῆς, κατὰ τὸ τμήμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνασυγκροτοῦνται αἱ πληροφορίαι περὶ τῆς ἱστορίας τῆς νήσου. Ἡ μέθοδος αὕτη, δέον νὰ τονισθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, εἶναι ὑποδειγματικὴ, διότι οὔτε ἐρμηνεῖα κειμένων εἶναι δυνατὴ ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς τὴν ἱστορίαν, οὔτε καὶ ἱστορικὴ ἀνασύνθεσις εἶναι ἐφικτὴ ἄνευ φιλολογικῆς ἐπεξεργασίας τῶν πηγῶν.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται εἰς τρία μέρη. Εἰς τὸ πρῶτον (*La decouverte de la Crète*, σελ. 17-106), τὸ ὁποῖον ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία κεφάλαια, ἀναπτύσσονται αἱ ὑπάρχουσαι πληροφορίαι περὶ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν 5. αἰῶνα (*Crète et Grèce au Ve siècle*), ἡ εἰκὼν τῆς Κρήτης εἰς τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλάτωνος (*Platon et la Crète*) καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸν Ἐφορον καὶ τὸν Ἀριστοτέλη (*La Crète d'Éphore et d'Aristote*). Τὸ δεύτερον μέρος (*L'évolution hellénistique en Crète*, σελ. 109-273), τὸ ὁποῖον ὑποδιαιρεῖται εἰς πέντε κεφάλαια, πραγματεύεται περὶ τῆς ἑλληνιστικῆς Κρήτης, θέματος σημαντικωτάτου ἀλλὰ καὶ ἀτελέστατα μελετηθέντος μέχρι τοῦδε. Τὸ πρῶτον κεφάλαιον (*La tendance fédéraliste*) ἀναλύει τὰ περὶ τοῦ «Κοινοῦ

τῶν Κρητῶν» ὑπάρχοντα στοιχεία· τὸ δεύτερον (*La progrès de la démocratie*), τὰ στάδια τῆς πολιτειακῆς μεταβολῆς εἰς Κρήτην ἀπὸ τὸ ἀρχαῖκόν ἀριστοκρατικόν πολίτευμα τῶν γενῶν εἰς τὴν βαθμιαίαν δημοκρατικοποίησιν· τὸ τρίτον (*Les mercenaires*), τὴν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν ἔχουσαν ἐμφάνισιν Κρητῶν μισθοφόρων εἰς πλεῖστα καὶ διαφέροντα ἀλλήλων πεδία μαχῶν· τὸ τέταρτον (*La politique étrangère*), τὰς σχέσεις τοῦ «Κοινοῦ τῶν Κρητῶν» μετὰ τὰ ἄλλα ἑλληνικὰ κράτη, τὸ δὲ πέμπτον (*L'histoire de la Crète à l'époque hellénistique*) τὰς φάσεις τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν περίοδον, μετὰ ἰδιαιτέραν ἐμμονὴν εἰς τὸν Χρემωνίδειον καὶ τὸν Κρητικὸν πόλεμον, τὰς σχέσεις Γορτύνης καὶ Κνωσοῦ, Κρήτης καὶ Ρόδου, καὶ τὰς πρώτας συγκρούσεις μετὰ τὴν Ρώμην. Τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον μέρος (*La réputation des Crétois*, σελ. 275-317), τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κεφάλαιον (*Polybe et la Crète*) ἀφιερῶνται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς ἄκρως ἐπισταμένην καὶ ἀναλυτικὴν ἔρευναν τῶν περὶ τῆς Κρήτης αὐστηρῶν κρίσεων τοῦ Πολυβίου. Τὸ ἔργον συμπληροῦται διὰ παραρτήματος, περιέχοντος ἀνέκδοτον ἐξ Ὀλοῦντος ἐπιγραφὴν, καθὼς καὶ διὰ πινάκων κυρίων ὀνομάτων, τοπωνυμιῶν, προσωπογραφίας, θεσμῶν, πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Ὅπως προκύπτει ἐκ τῆς συνοπτικῆς αὐτῆς ἀναλύσεως, πρόκειται περὶ μονογραφίας ἢ ὁποῖα ἀπῆτησεν μακρὰν καὶ ἐπίμονον διὰ μέσου πλήθους θεμάτων καὶ προβλημάτων ἐργασίαν.

Ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ ἔργου ὑπάρχοντα μερικὰ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τονισθοῦν ὅλως ἰδιαιτέρως. Πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ λαμπρὰ ἀνάλυσις τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν καὶ γνωμῶν τοῦ Πλάτωνος εἰς τοὺς «Νόμους». Τὴν σημασίαν τὴν ὁποῖαν ἔχουν οἱ «Νόμοι» τοῦ Πλάτωνος διὰ τὴν μελέτην τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης τὴν εἶχεν ἤδη διαπιστώσει ὁ πολὺς Κ. F. Hermann, ὁ ὁποῖος τὸ 1836 ἠσχολήθη «*de vestigiis institutorum veterum, imprimis Atticorum, per Platonis de Legibus libros indagandis*» ἐπιχειρήσας καὶ σύγκρισιν «*juris domestici et familiaris apud Platonem in Legibus cum veteris Graeciae inque primis Athenarum institutis*». Τὸν Hermann ἠκολούθησαν ἀργότερον καὶ ἄλλοι μελετηταὶ τῶν «Νόμων», ἰδίως ἐξ ἀφορμῆς τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ δικαίου, τὰς προσιποθέσεις τῆς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ γερμανικὴ ἱστορικὴ ἐρμηνεία τοῦ δικαίου, καὶ τῆς ἀνευρέσεως τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Γόρτυνος. Εἰς ἅλας ὁμως τὰς μελέτας, αἱ ὁποῖαι εἶχον γραφῆ πρὸ τοῦ Effenterre περὶ τοῦ νομικοῦ περιεχομένου τῶν «Νόμων», ἢ συσχετίσις μετὰ τοὺς θεσμοὺς τῆς Κρήτης ἐγένετο μόνον ἐν παρόδῳ, ὠρισμένων μάλιστα μελετητῶν, ὅπως τοῦ Bisinger καὶ τοῦ Chase,

ἐπιχειρησάντων μετ' ἰδιαιτέρας ἐπιμονῆς νὰ ἀναγάγουν δλόκληρον τὴν εἰς τοὺς «Νόμους» ἀναπτυσσομένην νομοθεσίαν εἰς μίμησιν τοῦ ἀρχαίου καθεστώτος τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ συμβολὴ τοῦ Kirsten ἀποτελεῖ πλέον λεπτομέρειαν πρὸ τῆς εὐρείας, συστηματικῆς καὶ μὲ πλήρη γνώσιν τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἀναλύσεως τοῦ Effenterre. Αἱ τριᾶκοντα σελίδες τοῦ βιβλίου του ἀποτελοῦν αὐταὶ καθ' ἑαυτὰς μίαν μονογραφίαν, εἰς δὲ τὰ συμπεράσματά του, ὅτι ὁ Πλάτων εἶχεν ἄμεσον γνώσιν τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης καὶ ὅτι πλεῖστα στοιχεῖα τοῦ πολιτεύματος τὸ ὁποῖον ἰδρῦει προσέρχονται ἐκ Κρήτης, δύσκολον εἶναι νὰ ἔχη κανεὶς ἀντιρρήσεις, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς πλουσίας καὶ πειστικῆς ἐπιχειρηματολογίας του. Τὸ θέμα βεβαίως δὲν ἐξηγητήθη καὶ πάλιν, τοῦτο δὲ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς. Προήχθη ὅμως διὰ τῆς ἐργασίας του εἰς λίαν ἀξιόλογον σημεῖον.

Ἄλλο ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐξαρθῇ ἰδιαιτέρως, εἶναι τὸ περὶ Κρητῶν μισθοφόρων. Ὁρθῶς διέγνωσεν ὁ συγγραφεὺς ὅτι οἱ Κρηῖτες μισθοφόροι ἀποτελοῦν ἰδιόμορφον παράγοντα εἰς τὰ περὶ μισθοφόρων κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἡ διαπίστωσις αὕτη τὸν ὠδήγησεν εἰς συστηματικὴν μελέτην τοῦ θέματος, διὰ τῆς συγκεντρώσεως δὲ καὶ ταξινομήσεως τοῦ σχετικοῦ ὕλικου, ἠδυνήθη καὶ τὸν Griffith νὰ συμπληρώσῃ εἰς πλεῖστα καὶ τὸν ὀπλισμὸν, τὴν τακτικὴν τῆς μάχης, τὰς μεθόδους συναγωγῆς καὶ τὴν γενικὴν ἀξίαν τῶν μισθοφόρων Κρητῶν νὰ ἀνασυνθέσῃ ὑποδειγματικῶς. Ἡ ἀνάλυσις τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν εἰς τοὺς «Νόμους» τοῦ Πλάτωνος προϋποθέτει γνώσιν καὶ τοῦ δικαίου γενικῶς καὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων εἰδικότερον. Ἡ ἀνάλυσις καὶ ἀνασύνθεσις τῶν περὶ Κρητῶν μισθοφόρων εἰδήσεων προϋποθέτει εὐρείαν γνώσιν τῶν πηγῶν καὶ τῶν θεμάτων τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Καθ' ὅσον δύναμαι νὰ κρίνω, καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα ὁ Effenterre τὰ διεπραγματεύθη κατὰ τρόπον ὑποδειγματικόν.

Τρίτον ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τοῦ βιβλίου τοῦ Effenterre τὸ ὁποῖον πρέπει ἰδιαιτέρως νὰ ἐξαρθῇ, εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐπιχειρουμένη προσπάθεια «διασώσεως τῆς τιμῆς» τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴν αὐστηρὰν ἐπίκρισιν τοῦ Πολυβίου. Ἡ κυριαρχοῦσα, ἔκδηλος εἰς ὅλας τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου του, ἰδιαίτερα ἀγάπη τοῦ Effenterre πρὸς τὴν Κρήτην, καὶ ἡ ἔκδηλος ἐπίσης διάθεσις του νὰ ἐξιδανικεύσῃ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν της, τὸν ἔφερεν εἰς συστηματικὸν ἔλεγχον ὅλων τῶν περὶ Κρήτης πληροφοριῶν τοῦ Πολυβίου καὶ εἰς ἀναζήτησιν τῆς προελεύσεως τῶν αὐστηρῶν του χαρακτηρισμῶν. Εἶναι, νομίζω, δύσκολον νὰ σηματοῖσῃ κανεὶς ἰδίαν γνώμην ἐπὶ τοῦ θέματος, ἄνευ νέας ἐπεξεργασίας τοῦ ὕλικου. Αἱ διαπιστούμεναι ὅμως ὑπὸ τοῦ Effenterre



αντιφάσεις τοῦ Πολυβίου, καθὼς καὶ τὰ περὶ τῆς προελεύσεως τῶν αὐστηρῶν αὐτῶν χαρακτηρισμῶν, δὲν στεροῦνται πειστικότητος. Ἡ κρίσις ἐπὶ τοῦ σημείου αὐτοῦ ἀνήκει εἰς ἄλλους εἰδικωτέρους εἰς τὰ τῆς ἐποχῆς τοῦ Πολυβίου. Εἶναι ἀρκετὸν νὰ διαπιστώσωμεν ἐδῶ τὴν πρωτοτυπίαν τοῦ θέματος καὶ τὴν ἐκδηλον προσπάθειαν τοῦ Effenterre νὰ μὴ ἐκφύγη, ἀντικρούων τὸν Πολύβιον, τῆς προσεκτικῆς μελέτης τῶν πηγῶν.

Ἡ συνοπτικὴ αὕτη παράθεσις τῶν προτερημάτων τοῦ βιβλίου τοῦ Effenterre δέον νὰ συμπληρωθῇ διὰ τῆς ὑπογραμμίσεως τῆς κυριωτέρας ἀρετῆς τοῦ συγγραφέως: Ὁ Effenterre φαίνεται ὅτι γνωρίζει πλήρως καὶ τὰς πηγὰς καὶ τὴν βιβλιογραφίαν ἐπὶ τοῦ θέματός του. Κινεῖται δὲ—καὶ αὐτὸ εἶναι νομίζω σπανία ὅσον καὶ ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀρετῆ—μὲ πλήρη ἄνεσιν, προκειμένων εἴτε ἐπιγραφῶν, εἴτε φιλολογικῶν μαρτυριῶν, εἴτε ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν βιβλιοκρισίαν τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ. Ἡ περιόδος τῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης τὴν ὁποίαν μελετᾷ ἔχει ἀπασχολήσει πολυαρίθμους μέχρι τοῦδε εἰδικούς ἐπὶ διαφόρων θεμάτων μελετητάς. Ὁ Effenterre γνωρίζει τὰς συμβολὰς αὐτὰς καὶ τὰς χρησιμοποιεῖ ἐπωφελῶς, διατηρῶν πάντοτε ἀνεξαοτησίαν γνώμης. Καὶ εἶναι ἰδιαιτέρως εὐχάριστον νὰ διαπιστώνη κανεὶς τοῦτο εἰς δημοσίευμα φιλολόγου τῆς ἐποχῆς μας, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ προϊούσα ἐξειδίκευσις τῶν ἱστορικῶν τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καὶ Ῥωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ κινδυνεύει νὰ ἀντικαταστήσῃ ὅ,τι ἦτο ἄλλοτε παιδεία ἀνθρωπιστικὴ διὰ φιλολογικῶν παρωνυχίδων, ὀλίγον ἢ καὶ ἐνίοτε σὺδόλως ἀπεχουσῶν αὐτοῦ πὺν εἰς τὴν σημερινὴν Κρήτην λέγεται καὶ εἶναι «σουχλικό». Ἡ εὐρεῖα χρῆσις ἱστορικῶν, φιλολογικῶν, ἀρχαιολογικῶν καὶ γλωσσικῶν δεδομένων ὑπὸ τοῦ Effenterre εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιέπαινος.

Ἐπολείπεται ἡ διατύπωσις ὠρισμένων παρατηρήσεων προερχομένων ἐκ τοῦ λαμπροῦ αὐτοῦ βιβλίου, αἱ ὁποῖαι, ἐκφραζόμεναι ἐδῶ ὑπὸ τύπον μᾶλλον ἀποριῶν, ἕως ἀποτελέσουν διὰ τὸν Effenterre ἢ ἄλλον μελετητὴν τῆς Κρήτης ἀφορμὴν περαιτέρω ἐρευνῶν.

Ἡ ἐρμηνεία πρῶτον τοῦ περιφήμου Ὀλυμπ. XII τοῦ Πινδάρου διὰ τὸν Κρητὰ Ὀλυμπιονίκην Ἐργοτέλη, καὶ τὰ κατὰ συνέπειαν ταύτης συμπεράσματα. Εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ὁ Πίνδαρος ἐγκωμιάζων τὸν Κρητὰ Ὀλυμπιονίκην, ὁ ὁποῖος λόγῳ πολιτικῶν ἐρίδων ἐγκατέλειπε τὴν πατρίδα του καὶ ἐγένετο πολίτης τῆς Ἰμέρας, παρατηρεῖ ὅτι ἂν ἔμενεν εἰς τὴν νῆσον καὶ δὲν ἔφευγε, θὰ ἐφθείρετο ἐκεῖ «ἐνδομάχας ἄτ' ἀλέκτωρ συγγόνῳ παρ' ἐστίῃ» ἢ ἀπομάκρυνσις του ἀπὸ τὰς ἔριδας αὐτὰς τοῦ προσέφερε τὴν δυνατότητα νὰ ἀναπτύξῃ ὅλας του τὰς ἀρετὰς καὶ νὰ γίνῃ Ὀλυμπιονίκης. Τὴν εἰς τὸν ὕμνον αὐτὸν ἐμπερι-

χομένην ρητὴν πληροφορίαν περὶ πολιτικῶν ἑρῶδων εἰς τὴν Κρήτην κατὰ τὸν 5. αἰῶνα ὁ Effenterre τὴν παραβλέπει διὰ τῆς ἀπλῆς παρατηρήσεως ὅτι αὕτη δέον νὰ θεωρηθῆ: «*comme une affaire accidentelle dont la transcription poétique par Pindare ne doit pas faire surestimer la portée historique*» (σελ. 33). Νομίζω ὅτι ὄχι τόσον διὰ τὴν πληροφορίαν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ὅσον διὰ τὸ ἐκ τῆς ἔρμηνείας τῆς προκύπτον ἱστορικὸν στοιχεῖον, πρέπει νὰ εἴμεθα περισσότερο ἐπιφυλακτικοί. Δὲν βλέπω πῶς εἶναι δυνατόν ἢ εἰς κείμενον τοῦ 5. αἰῶνος πληροφορία περὶ στάσεων ἐν Κρήτῃ, σύμφωνα κατὰ τοῦτο μὲ ὅλα ὅσα γνωρίζομεν περὶ τῆς νήσου ἀπὸ τὸν 4. αἰῶνα καὶ ἔντεῦθεν, νὰ θεωρηθῆ ὡς «*transcription poétique*» μιᾶς «*affaire accidentelle*». Καὶ πολὺ περισσότερο μάλιστα προκειμένου περὶ τοῦ Πινδάρου, ὁ ὁποῖος δὲν μεταλλάσσει τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχεν. Καθ' ὅσον γνωρίζω, οὐδεὶς ἐκ τῶν εἰδικῶς ἀσχοληθέντων μὲ τὸν Πίνδαρον ἠμφεσβήτησε τὴν ἀξίαν τῆς πληροφορίας αὐτῆς ὡς ἱστορικῆς μαρτυρίας καὶ εἶναι πολὺ περισσότερο πιθανὸν ὅτι ὁ Effenterre λόγῳ τῆς μεγάλης του ἀγάπης πρὸς τὴν Κρήτην «*μεταγράφει ποιητικῶς*» τὸν Πίνδαρον παρὰ ὅ,τι ὁ Πίνδαρος μετέγραψε ποιητικῶς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς του.

Εἰς τὴν ἰδίαν περίπτωσιν, ὅπου ὁ προκατειλημμένος ἐκ τῆς ἀγάπης του πρὸς τὴν νήσον ἱστορικὸς ἀδιαφορεῖ διὰ τὸν φιλόλογον, εὐρισκόμεθα, νομίζω, προκειμένου καὶ περὶ τῆς ἔρμηνείας τῶν «*Νόμων*» τοῦ Πλάτωνος. Εὐσυνειδήτως καὶ ἐδῶ ὁ Effenterre παραθέτει τὰς ἐπὶ μέρους ἄλλοτε εὐνοϊκὰς καὶ ἄλλοτε δυσμενεῖς διὰ τὴν Κρητικὴν πολιτείαν κρίσεις τοῦ Πλάτωνος, σημειώνει δὲ ἐπὶ πλέον χαρακτηριστικῶς: «*On peut donc dire que le jugement de Platon sur la Crète est partiale*» (σελ. 73). Νομίζω ὅμως ὅτι τὸ θεμελιακὸν σημεῖον τῆς κριτικῆς τοῦ Πλάτωνος ἐπὶ τῶν θεσμῶν τῆς Κρήτης δὲν ἐτονίσθη ὅσον θὰ ἔπρεπε τὸ σημεῖον τοῦτο, ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπὶ μέρους εὐνοϊκῶν κρίσεων, εἶναι ὅτι ἡ Κρήτη ὡς ἰδανικὴ πολιτεία εἶναι ἀπαράδεκτος εἰς τὸν Πλάτωνα. Τοῦτο, εἶναι ἀληθές, δὲν ἀποδεικνύεται διὰ τῆς παραπομπῆς εἰς ὠρισμένα χωρία, μολονότι τὸ 666E κ.εξ. εἶναι βεβαίως σημαντικόν. Ἀποδεικνύεται διὰ τῆς ἔρμηνείας τοῦ καθ' ὅλου πνεύματος τῶν «*Νόμων*». Παρὰ τὴν βασικὴν διαφορὰν μεταξὺ τῆς «*Πολιτείας*» καὶ τῶν «*Νόμων*», διαφορᾶς συνισταμένης εἰς τὸ ὅτι εἰς μὲν τὴν «*Πολιτείαν*» οἱ νόμοι, ὅπου ὑπάρχει ἰδανικὴ πολιτεία, δὲν χροιάζονται, ἐνῶ εἰς τοὺς «*Νόμους*» οἱ νόμοι διὰ τῆς παιδείας τὴν ὁποίαν ἀσκοῦν εἶναι ἀπαραίτητοι, καὶ εἰς τὸ ἓν καὶ εἰς τὸ ἄλλο ἔργον θεμελιακὸς συντελεστής παραμένει ἡ παιδεία. Τὴν παιδείαν ταύτην δὲν παρέχει ἡ Κρητικὴ πολιτεία παρὰ τὰς ἐπὶ εἰδι-

κῶν θεμάτων καλυπτέρας λύσεις τὰς ὁποίας παρέσχε. Καὶ δι' αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προβληθῇ ὡς πρότυπον. Τοῦτο ἐπεξηγήθη ἤδη ἀρκούντως ὑπὸ τοῦ Werner Jaeger καὶ εἶναι ἴσως λάθος τὸ ὅτι δὲν ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Effenterre ἡ διεξοδικὴ ἀνάλυσις τῶν «Νόμων» εἰς τὴν «Paideia». Μένει ἄλλως νὰ ἐξετασθῇ ἂν τὰ περὶ τῆς Κρήτης ἀναφερόμενα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἀφοροῦν τὴν Κρήτην εἰδικῶς καὶ ὄχι γενικώτερον τὴν δωρικὴν νομοθεσίαν. Ἡ διάκρισις αὕτη ἔχει σημασίαν, διότι πλείστας φορὰς εἰς τοὺς «Νόμους» ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Κρήτη χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως ὡς δύο παράλληλοι καὶ ὅμοιοι μορφαὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος νομοθεσίας.

Δὲν θὰ ἦτο ἴσως ἄνευ σημασίας ἂν, παρᾶλλήλως πρὸς τὰ κείμενα περὶ Κρήτης, τὰ ὁποῖα ἀνέλυσε ὁ Effenterre, συμπεριελάμβανε καὶ τὰς ἐπὶ Κρητικῶν θεμάτων ἔργα τῶν δραματογράφων. Τὰ δράματα αὐτὰ ἀναφέρονται βεβαίως εἰς τοὺς περὶ τὸν Μίνωα μύθους, δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ συνδέωνται κατὰ τινα τρόπον καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης. Ὁ διάλογος «Μίνως» π.χ., ὁ ἀποδιδόμενος, κακῶς βεβαίως, εἰς τὸν Πλάτωνα, ἐνῶν ἔχει τίτλον καὶ θέμα συνδεδόμενα πρὸς τὴν προελληνικὴν περίοδον τῆς Κρήτης, οὐσιαστικῶς προέρχεται ἀπὸ τὰς περὶ Κρήτης συζητήσεις τῶν μέσων τοῦ 4. αἰῶνος. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχῃ ἀνάλογος σχέσις μετὰξὺ τῶν τραγωδιῶν τοῦ 5. αἰῶνος καὶ τῶν κωμωδιῶν τοῦ 4. αἰῶνος τῶν περιστρεφομένων περὶ θέματα μινωϊκὰ πρὸς τὴν πραγματικὴν κατάστασιν τῆς νήσου κατὰ τὰς ἀντιστοιχοῦσας αὐτὰς περιόδους. Δι' αὐτὸ νομίζω ὅτι πλήρης ἀνάλυσις τῶν πηγῶν δὲν ἔπρεπε νὰ παραβλέψη τὰ στοιχεῖα αὐτά, ὅπως ἐπίσης δὲν ἔπρεπε νὰ παραβλέψη καὶ τὴν πλουσίαν συλλογὴν τῶν ἐπιγραμμάτων τῆς Ἰταλιανῆς Ἀνθολογίας τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν Κρήτην. Τὴν ἐξέτασιν τῶν ἐπιγραμμάτων αὐτῶν ὑπόσχεται ὁ Effenterre ὅτι θὰ κάμῃ εἰς ἄλλην ἐργασίαν του (πρὸβλ. σελ. 281, σημ. 3), ἢ ἔλλειψις πάντως εἶναι αἰσθητή.

Ἐκ τῶν ἄλλων θεμάτων τοῦ βιβλίου, τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τύχει πλήρους ἐπεξεργασίας, εἶναι αἱ περὶ Κρήτης πληροφορίες τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ παρουσία Κρητῶν εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἡ προϋοῦσα ἀνάπτυξις τῶν δημοκρατικῶν θεσμῶν, οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι τῆς ζωῆς εἰς τὴν Κρήτην καὶ ἡ ἐξέλιξις τῆς θρησκείας. Τὰ πολυπληθῆ προβλήματα τὰ συνδεδόμενα πρὸς τὰς πληροφορίες καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντιμετωπίζονται, νομίζω, πολὺ συνοπτικῶς· ἐπίσης πολὺ συνοπτικῶς ἐξετάζονται τὰ πολυάριθμα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα συνεκέντρωσε διὰ τῆς προσωπογραφίας τῶν Κρητῶν εἰς Αἴγυπτον ὁ Heichelheim· ἡ πτώσις τῆς ἀρχαϊκῆς ἀριστοκρατίας τῶν γενῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξις δημοκρατικῶν θεσμῶν ἀποτελοῦν δύο ἀλληλοσυνδεό-



μενα σοβαρώτατα θέματα, τιθέμενα διὰ πρώτην φοράν ὑπὸ τοῦ Effenterre. Ἡ ἀνάπτυξις των ὁμως εἶναι ἴσως περισσότερον τοῦ δέοντος σύντομος καὶ οὐδόλως πειστική. Τὴν σημασίαν τῆς μελέτης τῶν οἰκονομικῶν ὄρων τῆς ζωῆς εἰς Κρήτην τὴν ἐτόνισεν ἤδη ὁ Rostozeff, προκειμένου μάλιστα περὶ τῆς περιόδου τῆς ἑλληνιστικῆς ἱστορίας τῆς νήσου. Καὶ ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξις δὲν εἶναι ἐπαρκής. Τὸ δὲ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς οὐδόλως σχεδὸν θίγεται, μολοντί καὶ αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ εἶναι σπουδαιότατον, λόγῳ τῆς μινωικῆς προϊστορίας τῆς νήσου καὶ τῆς ἐξ αἰτίας αὐτῆς ἀναπτύξεως ἰδιομόρφου θρησκευτικῆς παραδόσεως, καὶ ὑπὸ πολυαρίθμων πηγῶν διαφωτίζεται.

Ἐπέμεινα ἐπὶ τῶν ἐλλείψεων αὐτῶν, διότι τὸ ἔργον τοῦ Effenterre μὲ τὴν ἀκριβείαν, τὴν εὐρύτητα καὶ τὴν ἐνημέρωσιν ποὺ παρουσιάζει εἶναι ἀσφαλῶς μία ἀπὸ τὰς πλέον ἐνδιαφερούσας καὶ ὑποδειγματικὰς μονογραφίας τῶν τελευταίων χρόνων διὰ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν ἑλληνικῆς περιοχῆς. Αἱ ἀπαιτήσεις τελειότητος αἱ ὁποῖαι παρουσιάζονται ἐδῶ προβάλλονται ἀπὸ αὐτὴν ταύτην τὴν ἀξίαν τοῦ βιβλίου, τῶν πλουσίων περιεχομένων τοῦ ὁποίου περιορίσθημεν νὰ δώσωμεν ἀτελεστάτην περιγραφὴν. Ἐλπίζομεν καὶ εὐχόμεθα εἰς νεότερα δημοσιεύματά του ἐπὶ τῆς Κρήτης νὰ ἐπανέλθῃ ὁ ἐκλεκτὸς Γάλλος συγγραφεὺς ἐπὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν καὶ νὰ τὰ διαλευκάνῃ. Θὰ τὸν παρακολουθήσωμεν μὲ πολλὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τιμῆν. Ἡ ἐργασία του τιμᾷ καὶ τὴν Γαλλίαν καὶ τὴν Κρήτην.

Harvard

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ